

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXV. évf.

1900. Majus—Junius.

3-dik füzet.

Dr. Martineau Jakab.

Mióta Angliában Darwin, Huxley és Spencer a physikai evolutio elvét tudományos rendszerbe öntötték, a természettudósok legnagyobb része szereti eme rendszert úgy tekinteni, mint a mely egyedül illetékes megfejtetni a világegyetem anyagi és erkölcsi organizmusának titkait. Annyi kétségtelen, hogy eme rendszer a teremtési és gondviselési munkálatoknak igen nagy számú, eddig nem ismert irányzatait tüntette föl, melyek mind támogatni igyekeznek ama hypothezist, hogy az evolutio (physikai) elvei útján a világrendszerben minden megfejthető. Különösen erre van alapítva Darwinnak két leghíresebb munkája, „A fajok eredete“ és „Az ember leszármazása“, melyekben egy isteni lélek mindenhatóságával a megszabott hatáskörű anyag mindenhatósága van szembeállítva, az utóbbi előnyére. Vagyis, ez elvek szerint, az emberi lélek hite egy örök életű lélekben, a mely erkölesileg kormányozza a világot, nem áll összhangban e földi életben szerzett gyakorlati tapasztalásaival, mert e tapasztalások mind arra az egy dologra vezetnek, hogy csak a létező, *látható* dolgokon, — t. i. a melyeket előbb az exact tudományok megvilágítanak — épülhet föl hitünk és mindaz, a mit e tudományok megfejtetni nem tudnak, a hit alapja és tárgya nem lehet. Ily módon tehát az a kérdés áll előttünk, hogy a hit vazalusa-e a tudásnak, különböző-e a forrásuk, irányuk, működésük?

Mindaz, a mit a modern tudományok erre nézve felmutattak, arra következtet, hogy az ember csak pozitív tények után indulhat el önmaga és a külső világ megítélésében, pozitív tényekre csak tudás vezet, — a hit tehát a képzelet és megszokás szüleménye, mely vizsgálódásainknak alapot nem vehet. A hitnek legfőbb tárgya pedig, Isten megismerhetetlen, bölcsesége, igazsága, szeretete megfoghatatlan, — de ezek kimagyarázásának szükségételensége amúgy is lépten-nyomon bebizonyosodik az élet tapasztalásai közben.

Az ilyen okoskodás, nagyon természetesen, semmiféle segítséget

nem nyújt az ember azon érzései és eszméi megfejtésére, melyek a világegyetemi élet czélfjáról, de különösen az ember rendeltetéséről támadnak a lélekben. Teljesen érintetlenül hagyja a dolgok okozati kapcsolatában megnyilvánuló czélirányosságot, összhangot, emez összhang *eredetére* vezető útakat és eszközöket és így midőn legerősebb jellemvonásának a tudási tehetséget vallja, az emberi tudásnak épen legfőbb vágyát, czélpontját nem igyekszik megismertetni. És a tudásnak meg kell állania ott, a honnan eszközei már tovább nem vezethetik, mert az emberi léleknek vannak más irányú vágyai is, mint a melyeket a látható dolgok megismerése benne fölébreszt; és hogy azon dolgokra nézve, melyekre a tudás kielégítő feleletet adni nem tud, egy más eszköznek segítségéhez kell folyamodnia, mely irányt mutasson működésének. Az ember korlátolt élete, hatásköre és tehetségeivel szemben az örökkévalóság, mindenhatóság gondolata; testi életének hanyatló, ernyedő erőivel szemben a vágyak folytonos emelkedése, fejlődése; társadalmi életében a vonzalom, bizalom, szeretet megnyilvánulásainak átalakító hatása; de mindenek felett gondolkozó, vágyódó lelki életének viszonya minden egyéb teremtett dolog életéhez, — ha mindezekre nézve tudásunk tehetetlenséget árul el, úgy kell lennie mibennünk egy bizonyos tehetségnek, mely az azon viszonyokból eredő érzéseinket és gondolatainkat kormányozza, irányozza — különben a teljes közömbösség vagy kétségbeesés lesz mindnyájunk osztályrésze. A rend, az összhang, a béke, a nyugalom szeretete pedig minden emberben bizonyosságot teszen ama tehetség létezéséről és gyakorlati hasznáról. És azon erők, melyek e tehetségnek, a hitnek megadják jellegét, ugyanazon forráshoz vezetnek vissza, melyből nyerjük tudási tehetségünk erőt is. Leginkább bizonyítja ezt az, hogy mindkettőjüknek kezét kézbe téve kell járniok, különben a csupa tudásra támaszkodás telhetetlen önhittségre, a csupa hit útján való elindulás együgyűsége vezet, — mert tudás-vágyunk önmagában nem czélirányító eszköz, a hit pedig a tudás segítsége nélkül nem bírhat bizonyító erővel. A mi a hit és tudás eredményei között némi válszáfalat emel, ama viszonyban határozódik, melybe az ember önmagát a rajta kívül levő munkássághoz helyezi. A hit előtt ez a viszony csak erkölcsi, másnak nem lehet sem korlátozó, sem jótékony hatása a lélek működésére, mert semmiféle más viszony nem bír absolut tekintélyvel. A tudás sem vezetett még minket más viszonynak létezésére, a mi nem bizonyít mást, mint azt, hogy

működési erejük egy közös forrásból ered — és így mindaz, a mit az exact tudományok napjainkban mint sikereket mutatnak fel, a lelki élet vezető tehetségének, a hitnek erőt nevelik és fejlesztik abban az irányban, melyben haladnia kell. — Angliában és általában az egész keresztény világban, ez eszméket Dr. Martineau Jakab fejtegette a legtudományosabb alapon és vitte eddig még el nem ért tökélyre. — Sokat köszönhetünk neki mi is, mert vallásunknak is sarkalatos alapelvei azok, melyek az ő fejtegetéseinek megadják tudományosan bizonyító erejüket. Méltó tehát hogy közelebbről is megismerkedjünk életével és főbb elveivel, s tisztelettel adózzunk emlékének.

I. Élete.

Dr. Martineau Jakab, a világnak egyik legnagyobb vallásos gondolkozója és bölcse, született Angliában, Norwichban 1805. ápril. 21-én. Ősei, mint neve is mutatja, a hugenotta menekültekkel telepedtek Angliába, a nantesi edietum visszavonása után. Atyja iparos és borkereskedő volt, kit üzlete annyira lefoglalt, hogy gyermekei gondozását és nevelését feleségére kellett bíznia. Az a mély vallásos érzés, mely a gyermekeket jellemezte, különösen az anyai nevelés befolyásának tulajdonítható. Jakab nőtestvére, Henriette (Harriet) szintén magasabb pozízióra emelkedett, s korának egyik leghíresebb írója, különösen journalistája volt. — Martineau szülővárosában kezdte tanulását; később Bristolba ment, Dr. Lant Carpenter iskolájába, hol a szülői házban nyert mély vallásos érzülete még erősebbé vált. 18 éves korában Derby városba ment egy vasgyáros üzletébe, hol előkészületeket kívánt tenni a mérnöki pályára. Unokanővére pap férjének korai halála azonban, kikhez a legbensőbb vonzalom kötötte, annyira hatott lelkületére, hogy már a következő évben szakított a mechanikával és 1822-ben a „Manchester New College“ — (akkor Yorkban) papnevelő intézetbe lépett; tanulmányait itt 1827-ben elvégezvén, Dr. Carpenter bristoli iskolájába ment segéd-tanítónak. — 1828-ban dublini pap lett (Irlandban), és ugyanazon évben meg is nősült. Itt született legidősebb fia, Russel, híres orientalista és a British Múzeum másod-felügyelője. Dublini papsága alatt kezdette meg oly hosszú időn keresztül tartó munkásságát az irodalom terén, saját gyűlekezete használatára kiadván egy kötet templomi éneket, melyet új kiadásokban javítva és bő-

vitve máig is igen sok helyen használnak. A dublini papságot már 1832-ben ott hagyta, valószínűleg mert az állam által nyújtott évi segélyt, mint papi fizetése kiegészítését, elfogadni nem akarta, — ezáltal a külső hatalom korlátozó befolyását látván saját vallásos meggyőződésére nézve. Még ugyanazon évben Liverpoolba ment papnak, mely hivatalát 25 éven keresztül folytatta. Ez időszak alatt kezdette őt megismerni a közönség, mint hittudóst és mint a hit dolgaiban egyik legszabadabb szellemű ellenfélt. 1836-ban, ugyanis, „A vallási dolgok észszerű vizsgálata“ cím alatt egy könyvet adott ki, melyben már azt hirdeti, hogy az úgynevezett evangéliumi esodák egyáltalában nem lehetnek alapjai lelki, szellemi igazságoknak és hogy az összes evangéliumoknak ki kell állaniok az egyéni lélek kritikáját, mielőtt azok a hit alapjául elfogadtatnának. Ezen az alapon munkált Dr. Martineau még két paptársával, Hamilton Thom és Tayler J. Jánossal együtt.

Priestley és Channing befolyása éppen abban az időben emelkedett tetőpontra, s a liverpooli triumviratus az általa megkezdett alapot még tovább folytatta a szószéken úgy, mint az irodalomban. Természetesen az új irányzatok visszatetszést szültek az orthodox felekezetek között, minek vége aztán egy híres irodalmi harez lett. A két párt értekezéseket és beszédeket tartott templomokban és más helyeken, s ez értekezéseket ki is nyomtatták. Most, hosszú idők multán, az értekezésekben vannak olyan dolgok, melyek Martineau elveiben is módosultak; de a szellem összhangban áll a mai viszonyok között is alapelvekkel, t. i. a haladást a vallási dolgokból kiküszöbölni nem lehet. — 1843-ban Martineau kiadott egy kötet beszédet, „Törekvés a keresztny életre“ címmel, melyet nemsokára követett a második is. Ez időtájban indított meg barátjaival két folyóiratot, „Christian Teacher“ és „Prospective Review“ címek alatt, melyeket később követett még a „National Review“. A munkának legnagyobb része Martineaura esett, kinek óriási akaratereje, szorgalma és tehetsége sohasem lankadott. Korának minden egyes vallásos mozgalmára, vagy a vallást érintő másféle dolgokra készen volt a válaszzsal, és e válaszok nem ritkán hallgattattak, vagy homályosítottak el olyanokat, kiket addig tekintélyeknek tartott a közvélemény.

Martineau 1840-ben tanár lett a Manch. New. College-ban, mely Yorkból, eredeti helyére, Manchesterbe tétetett át. Tanított böleleletet és politikát egész 1848-ig, a mikor aztán tanulmányai

fejlesztésére családjával együtt Németországba utazott, hol a híres Trendelenburg előadásait hallgatta. Egy év múlva visszatérve, Liverpoolban egy új templomot (Hope Street Church) építettek az ő számára, hol 8 évig működött. Híre ekkor már mint szónoknak és mint hittudósnak anyira elterjedt, hogy nevezetesebb emberek még messzi földről is elmentek vasárnapi beszédei meghallgatására. E mellett folytatta a tanárságot is Manchesterben, dolgozott folyóiratokban, könyveket adott ki, valóban megfélelve ama közmondásnak, „Ora et labora“ — mert tudta, hogy mint tanító, csak így buzdíthat másokat is munkára.

1857-ben a „Manch. New College“ Londonba helyeztetett át és ide jött Martineau is, a tanárság mellett elfogadván a Little Portland Street Chapel gyülekezetének meghívását is. Itt kezdődött, vagyis folytatódott igazi munkája, mely megalapította hírnevét az egész világon. Londonban majdnem rendes templomi hallgatói voltak: Tennyson, Browning, Gladstone, Huxley, Cobbe, Hutton, a nemzet első költői, államférfiai és tudósai. E nagynevű férfiakkal egy metaphysikai társaságot is alapított — és nem egyszer történt, hogy a majdnem pedáns pontosságú professor e társaság kedvéért előadásait félbehagyta a College-ban. A szószéket végleg 1872-ben hagyta el, hallgatóinak legnagyobb fájdalomra, kikkel ugyyszólva összenőtt élete és gondolkozása; a manch. new college-i tanári állását pedig (mely intézetnek 1869-től igazgatója volt) 1885-ben, 80 éves korában. Ekkor nyújtottak át neki egy üdvözlő emlékiratot, a fennebb nevezett férfiak, továbbá Renan, Jowett, Kuenen, Reville, Müller Miksa, Lubboek és mások aláírásával, melyre Martineau a többek között ezt válaszolta: „Életem tanulmányai és kötelességei oly tárgyakra voltak irányozva, melyek az embereket a legszorosabb egyesülésre, vagy a legnagyobb szétválásra vezethetik; de a melyekben a közösséget az emberi lélek legritkább tulajdonsága, a benső vonzalom általánossága alapíthatja meg; — ezt látom jelen az önök emlékiratában“. — Martineau nyilvános személyes működése ekkor megszakadt; de az a tevékenység, melyet ifjabb éveiben barátaival tanusított; az a hatalmas értelmi erő, melynek megnyilatkozása egyik tanítványában (Dr. Drummond, első exegeta) oly érzelmeket költött, mintha egy Jupiter tonanst hallana; az a kegyes lélek, melynek prófétai creje a legnagyobb tudóst is magával ragadta — erejüket megtartották az utolsó pillanatig, sőt intenzitásukban nőttek a növekedő évszámokkal. Ez időtájtban adta ki két legha-

talmasabb munkáját, „Az ethikai elmélet típusai“ és „Tanulmány a vallásról“ címek alatt, mindkettő két-két vaskos kötetben tárgyalva; továbbá egy vaskos kötetet „A tekintély helye a vallásban“ címmel, melyben a keresztény eszmékből kifejlődött vallásos rendszereket veszi bírálat alá.

Habár felekezeti, politikai és más kiesinyes társadalmi tekintetek a legtöbb titkos bámulót vissza is tartottak valódi érzelmeik kinyilvánításában Martineau iránt, a tudományok köztársasága, az egyetemek elhalmozták őt kitüntető címekkel. A legelső doctori ezimet adta az amerikai Harward 1872-ben; Leyden 1875-ben; Edinburgh (Skócia), Oxford és Dublin (Irland) csak ezután jöttek. Alig volt és van ember Angliában, ki ennyi kitüntetést saját szorgalma után érdemelt meg.

Martineau testileg nem volt erős szervezetű ember; s hogy mégis oly hosszú életet élt, mértékletes életrendszerének, de különösen a gyaloglás és hegymászás rendszeres ízésének köszönhette. Szünidő alatt, midőn skóciai otthonában tartózkodott, minden nap négy-öt órát gyalogolt, vagy megmászta a legmagasabb hegyeket a vidéken, s maga is többször mondotta, hogy lelke bizonyos rokonságot érez a természet ama szépségeiben, melyek mintegy szimbolizálni látszanak az Istenhez való törekvésben az emelkedést. De habár sem testben, sem lélekben az utolsó pillanatig megtörve nem volt, az elmúlt télen Londonban járványszerűen fellépett influenza őt is elragadta esakálja, barátai és tisztelői köréből, s f. évi január hó 11-én, 95 éves korában esenedesen elköltözött, az ő lelke előtt bizonyára nem ismeretlen helyre.

* * *

Martineau igazi proféta és igazi modern tudós volt, a részrehajlás, az érdek, a pedantéria legkisebb árnyéka nélkül. Széleskörű műveltsége, roppant tudása nem szolgáltak semmiféle hit- vagy tudományos felekezeti érdekek megvédésére kizárólagosan; az ő lelke előtt az emberi faj, mint egy általános egész áll, melynek egygyé kell forrjon törekvésében és céljában. Külömbiséget egymás között sem a hit, sem a meggyőződés nem teszen, hanem csak amaz értelmi és érzelmi erő, mely egyiket jóra, másikat rosszra vezérli az általános cél szempontjából. S hosszú életének összes törekvései oda irányulnak, hogy csupán a vallás, az Isteni léleknek, mint erkölesi hatalomnak megismerése az, mely elvezeti az emberiséget ama közös célhoz, mert csak ezen az úton nem tá-

mad kiesinyes érdek a lélekben. Martineau nem is volt felekezeties. Egyik nagy munkája, „A tekintély helye a vallásban“ bárkit is meggyőzhet arról, hogy ő a tiszta keresztény theismust tekintette a lehető legtökéletesebb rendszernek, melyen a benső vallásos hit fölépülhet. Csakhogy eme theismust ő nem a történelmileg kifej-
lődött alapokon vette védelmébe, mely semmi nevezetes functiot nem hagy fenn minden vallás alapjának, az egyéni lelkiismeretnek. Jézusról a legnagyobb tisztelettel és csodálattal szól; semmit nem veszen el isteni tekintélyéből, erkölcsi erejéből, mely őt minden más ember fölé helyezi; — de azokat a nagyszerű elveket, melyek a szent lélek ereje által az ő lelkében fakadtak, melyeket nem haladott meg még semmi szellemi vivmány, — annyira összeegyez-
tethetőknek, sőt kivihetőknek találja az emberi lélek által, annyira az emberi élet természetes tapasztalásai eredményének tartja, hogy ezek után őt valóságos Istennek semmiképen nem nevezheti. Tökéletes, sőt legtökéletesebb ember nevezet nem fosztja meg őt isteni erejétől, de egylényegűség az Atyával, csodatételek emberi módon össze nem egyeztethetők emberi gondolkozásmóddal és szokásokkal, melyek őt is jellemezték. Hogy ő mégis lehet tiszteletünk tárgya, s egyéni bírálataink után is tudománya lehet hitünk alapja, ez onnan van, mert ő jelentette ki az emberi lélek legfensőbb te-
hetségeit és legezélravezetőbb eszközeit, midőn az egyéni lelket az erkölcsi Isten székhelyének nyilvánította ki. — Nagyon természetes, hogy ilyen okoskodás után a bibliának nagyon sok sajátságos értelmezése esorbulást szenved, melyeken a hiszékenység fölépülni hitte vallásos rendszerét. De mindez nem sokat veszen el a dolog értékéből, mert a czél az, hogy Jézus születése, élete és halála, mint egységes kép álljon előttünk és hogy tanításait ezekhez mérve értse meg az emberi lélek.

Ilyen nézetek mellett Martineau nem lehetett egyetlen ortho-
dox egyháznak sem tagja, és legkevésbé akart tagja lenni az angol püspöki egyháznak, melyben nem nagy mértékben látta megtestesülve a krisztusi szellemet. Egészen más alapokon kívánt ő szervezni egy nemzeti egyházat. Az anglikánok ugyanis, az állam által el vannak ismerve keresztényeknek, a többiek csak tévelygők; az anglikán egyház az állam által nemzeti czélokra adományozott óriási vagyon-
nal rendelkezik, a többiek vándorolhatnak a legrongyosabb sze-
génységben. Dr. Martineau több barátjával egy tervezetet dolgozott ki, melynek alapja az volt, hogy minden hitfelekezet

ugyanazon viszonyban legyen az államhoz, vagyis a mostani anglikán egyház secularizáltassék. Az anglikán egyháznak az 1662. évig (ez évben hozatott az a törvény, hogy mindenkinek az állam vallását kell követnie, ha boldogulni akar, „Act of Uniformity“) adományozott minden vagyon vétessék vissza, melyből létesíttessék egy közös alap, s melyből mindenik hitfelekezetet részesüljön arányosan. A végrehajtó hatalom alakuljon a következőképpen: minden egyes hitfelekezet, melynek 200-nál több egyháza van, küldjön egy delegátust, és ezen delegátusok alkotnák a központi hivatalt, mely bizonyos szervezetet dolgozna ki a federált felekezetek adminisztrációjára, a teljes jogegyenlőség alapján. Mindez ki volt dolgozva egy törvényjavaslatban, de még mielőtt a parlament elé került volna, teljesen elenyészett; mert az anglikánok legnagyobb része, a pápa felé hajló high-church párt, semmi szín alatt nem kívánt szövetkezni „pogányokkal“, mások pedig az állami pénzből részesülni nem kívántak. Martineau tehát szabadelvűségével megmaradt önmagának, hogy így vívja ki azt a határtalan tiszteletet, melyet Angliának még egyetlen egyházfejedelme sem bírt olyan úton, tudniillik tudományának, s abban különösen az igazságnak imponáló ereje által. Martineau különben, a csupán szabadelvűbb egyházakat is szervezni kívánta, de a hagyományaira annyira féltékeny angol szellem előtt itt is hajótörést szenvedett kísérlete.

Három nagy férfira volt Angliának a 19. száz évben, kiket sok tekintetben és sokan szeretnek összehasonlítani: Martineau, Gladstone és Ruskin. Martineau a böleselemben, Gladstone a politikában, Ruskin a művészeti irodalomban egészen új korszakokat teremtettek, millió és milliónyi követőkkel, s mindhárman magas kort értek el. Nagy tekintélye mindenkinek egy alapon áll: az őszinteségen; munkásságuk célja is egy: az emberiségnek őszinteségre tanítása. S hogy ezt másokkal közvetíthessék, nem használták ama sok nagy tekintély által mívelt módot, mely eszméiket bizonyos félhomályba burkolja, csupán az egyszerűséget. S különösen Martineau az, kinek böleselmi rendszere az összes angol böleselők között a lehető legvilágosabb, legegyszerűbb, s mégis fenséges irányban áll az olvasó előtt. A legvakmerőbbeknek tetsző gondolatokra van saját szerű, érthető kifejezése, melyekbe más értelmet beleolvasni nem lehet. S habár beszédei nem minden gyülekezet előtt mondhatók el sikerrel, bárki is a legnagyobb gyönyörrel olvashatja azokban fejtegetéseit. Imái, melyeknek egy része magyarra is le van fordítva, az egész keresztény irodalom legszebb imái közé tartoznak.

Martineau mint professor sem volt az unalmas osztályból való. Hogy a sokak által száraznak nevezett hitböleselmet meg tudta kedveltetni hallgatóival, az fényes tehetségén és szép irányán kívül kedves modorának tulajdonítható. Régi tanítványai mondják, hogy egyetlen kérdezősködő hallgatójának kedvéért gyakran több előadását félbeszakította és példákkal, hasonlatokkal illusztrálva, adklig magyarázott egyes tételeket, míg teljes világtításban állottak mindenki előtt elvei; e szerencsés modort megtartotta könyveiben is. Különben mint szónok a szószéken is ugyanazon egy beszédet gyakran ismételte három, sőt négy egymásután következő vasárnapon, hogy így a beszédek értelmét tisztán megértse háladatos közönsége. De bármekkora is volt Martineau mint professor, vagy mint szónok — a világ őt legjobban, mint böleselőt ismeri, kinek böleselmi elvei még bizonyára sokáig szolgálnak alapjául a vallásos vizsgálódásnak.

Hogy Martineau böleselmi fejtegetéseit mind ismertessük, arra szűk e hely. E helyen tehát legfőbb munkájára, „*Tanulmány a vallásról*“, terjeszkedem ki részletesebben, igyekezvén a lehető rövidséggel adni vissza okoskodásai értelmét.

II. Bölcselet.

Martineau az intuitív iskola követője, mely iskola elveit megszólva ő emelte az eddig ismert legmagasabb tőkélyre. Nagy munkáját legelőször is a vallás meghatározásával kezdi. „A vallás — így szól — hit egy örökkévaló Istenben, vagyis egy isteni lélekben és akaratban, a mely erkölesi viszonyban áll az emberiséghez“. Ezzel szemben különösen azon lábra-kapott hitet veszi éles bírálat alá, mely a naturalis hitben határozódik, s a mely nem egyéb, mint egyszerűen a természet imádása. A külső természet azonban semmi egyébből nem áll, mint a változások folyamatából, ennek pedig csak az állandóhoz viszonyítva van értéke és befolyása a vallásos érzésre. A természet és természetfeletti tehát, csak együtt állhatnak és érthetők, s így a positivisták vallásának, a naturalis hitnek nincs szilárd alapja. A vallás illetén meghatározása után ama kérdést fejtegeti, hogy miért tekinti ő az ethicát a vallás megelőzőjének. Bizonyos, hogy az erkölesi viszony az, melyből a vallás meríti összes erőt, de bizonyos az is, hogy az ember erkölesi érzékének a vallásban kell magát tökéletesítenie — különben hedonismusba esenevésződik. Az embernek csupán erkölesi érzéke fedezheti föl az isteni

igazságosságot és az emberi kötelességet, mint két szükségképpen egymásra ható erőt, melyekből ered az ember minden viszonya Istenhez. A jog és igazság esalódása e földön — ez az, a mi az ethicát a vallástól némiképpen elválasztja; de éppen itt kezdődik igazi ereje, midőn minden vallás alapjára, egy jövő élet lehetőségére mutat.

A további fejezetekben Martineau az emberi értelem hatáskörét veszi vizsgálat alá és bírálja Kant és a többi modern bölcész elveit, egész napjainkig. Megismerhetjük-e Istent és a külső világot? Mi a tudás egyáltalában? Sem érzéklet, sem esupa gondolkodás nem vezet tudáshoz, csakis ítélet, az ítéletnek egy bizonyos faja, melyben a dolgok valóságos viszonya reprodukáltatik gondolatban. De vajon megközelíthetjük-e a magunkon kívül levő valóságot? Martineau elfogadja Kant tételeit az idő és térre vonatkozólag, de csak bizonyos módosítással. Kant ugyanis azt állítja, hogy idő és tér értelmünknek veleszületett alakjai; midőn észreveszünk egy tárgyat és egy eseményt, gondolatunk törvényeinél fogva támad föl bennünk az idő és tér eszméje. Csakhogy Kant azt tartja, hogy esupán azt *tudjuk*, mit érzünk (abszolút idealizmus alapja) s emílfogva a külső világ csak képzeletünkben létezhetik. Mire Martineau ezt kérdezi: ha valami ninesen *ott*, t. i. a térben, hogyan alkothat érzékletünk arról alakot? Martineau hozzáadja az Idő és Térhez még az Ok eszméjét, melyet előttünk a külső világ ellenállása (*resistantia*) nyilvánít ki. Csakis az *okzás* eszméje adhatja meg nekünk a kulesot tudásunk ajtajához. Ezzel szemben a bölcészek legnagyobb része úgy érvel, hogy a külső világ, Isten, lélek, bármily valók, létezők legyenek is, semmi garantiánk ninesen arra nézve, hogy azok valóban olyanok, mint a minőknek mi képzeljük, mert tehetségeink ninesenek azoknak a valóságoknak megérthetéséhez szabva; értelmünk relatív, a mit tudunk, az csak tünemény. Martineau ez ellen saját tehetségeire hivatkozik, azokban *bizik*, mert azokat általánosaknak tartja, melyek által mindenki *hiszi* a magán kívül eső dolgok létezését, valóságát. Bebizonyítani ezt tökéletességgel s így a skeptikust kielégíteni nem lehet; de viszont a skeptikusok se nyújtanak semmi garantiát arra nézve, hogy tehetségeinknek e részben ne higyjünk. Tudásunk tehát intuitív forrásokból fakad.

E bevezető okoskodások után következik a két vaskos kötetnek tulajdonképpeni tárgya: Isten létezésének bebizonyítása, még pedig: 1. dynamicai alapon, mely szerint Istennek módjában

van minden eszköz és mód a kitűzött ezélok véghezvitelére és 2. erkölcsi alapon, mely a legmagasabb ezélok benső emelkedésében áll; vagyis: Isten viszonya a természethez és az emberhez. Az első tétel bizonyítása, „Isten, mint ok“ főzimmel az egész első kötet többi részét elfoglalja. Dr. Martineau legelőször is bírálat alá veszi, hogy mit is értünk tulajdonképpen ok, okozás alatt. Hogy e szó mennyiféle értelemben használható, mutatja az, hogy a meleget a nap által okozottnak tartják, vagyis ok egy tárgy, egy dolog; máskor, a fellegek eloszlását a fény, a hó megjelenésének tulajdonítják, vagyis, ok egy esemény, tünemény; máskor ismét az eső hullását, az apályt és dagályt, a vonzás, a nehézség törvényének, vagyis: ok egy erő. De egy dolog, tárgy az okozásnak csak egy részét játssza, a mennyiben az egy változásnak a helye, vagy részes egy változásban; pl. a hold nemesak azért „okoz“, mert létezik, hanem azért is, mert cselekszik. Nem lehet ok tünemény sem, mert mindaz, a mit egyszer tüneménynek nevezünk — habár a legnagyobb rend is van benne — változásainál fogva ok nem lehet egy másik tüneményre; ama rendet bizonyára okoznia kell valaminek, de a mi változik, valóságos ok nem lehet. Van még egy iskola, mely egy bizonyos dolognak és bizonyos tüneménynek egy másra való hatásában, egy bizonyos erőben keresi az okot; így pl. bizonyos eseményeket a föld *tendentiája a mozgásra* hoz elő, okoz; esakhogy a mozgás már tünemény, s így ama bizonyos „erő“ sem lehet valóságos ok. Mindezekon kívül, felül lennie kell tehát egy más okozásnak, melytől emez alsóbbrendű okok erednek és a mely permanens az összes tünemények sorozatában. Ez pedig öntudatos hatalom. De honnan jövünk emez állításhoz? Egyszerűen onnan, hogy az én és nem én vizsgálata közben ugyanazon okozati tényezőket találjuk, az öntudatos akaratot. Az én, mely én magam vagyok, bizonyos erőt tud létrehozni, mely a külső világban ugyanolyan erővel találkozik, de melyet a *nem-én* hozott létre. Már most, ha az én oka bennem ama létrehozott erőnek, hasonlóképpen a nem-én, valami más, oka a külső világban megnyilatkozó erőnek. S valamint bennem, úgy a külső világban is amaz okozó valami: öntudatos akarat; „mert ama tevékenység, mely különböztet, mely megismeri, hogy *ez* nem *az*, nem az érzékek változásának következménye, mint Kant vagy Mill mondja, hanem önmagunkból ered.“ E nélkül érezhetnénk ugyan, de nem tudhatnánk semmit, még azt sem, a mit érzünk, mert nem tekinthetnénk saját magunk állapotaira, hogy azokat vizsgálódásunk tár-

gyává tegyük, hogy számot adjunk rólok, s hogy azokat összehasonlíthassuk egymással; s megszűnünk mindannyiszor tudni, valahányszor az távol van tőlünk. Az akarat tehát, melyet oknak nevezünk: öntudatos értelmi akarat, mert csakis ez munkálhat öntudatos ezélokért. De emez akarat nagyon is erős kritika alá jön, a külső világban megnyilatkozó ezélokhoz viszonyítva. S Darwin és az ő követői híres elmélete éppen ezen kritikán épült föl, mely azonban Martineau szerint nem bír azzal a benső erővel, melyet a tudományos világ annak tulajdonít. Az öntudatos értelmi akarathoz ugyanis, hogy öntudatos ezélokért munkálhasson, három föltételre van szüksége: kiválasztás, combinatio és fokozathoz. A theologiai vizsgálat igazolására tehát szükség megtudni, ha vajjon a külső világ a maga szerkezetében összhangban áll-e azzal, a mint mi értelmezzük azt, t. i. található-e benne egy öntudatos értelmi akarat, mely azt előhozta, rendezi és fentartja. Van-e kiválasztás? A „természeti kiválasztás“ elve alatt Darwin azt érti, hogy a szülő előhoz utódokat, melyek közül egy vagy több *véletlenül* esetleges variatiooknak van alávetve, melyek kedvezők fennmaradásának és így az is szülője lesz többeknek, s az ilyenek generatioinak hosszú sorozata az, mely alkotja a fajt; a többi pusztul. A kiválasztás ilyenképpen csak automata, melyet semmi előzetes szándék nem befolyásol. Midőn egy faj keletkezik, az gondot visel magáról az öröklés törvénye szerint; ez pedig azt jelenti, hogy bizonyos formák ismétlik egymást a végtelenségig folytatólagos szervezetekben, melyek mind alája vannak vetve a változásnak. Csakhogy a variatio már az örökléstől való távozás, s így előáll ama képtelenség, hogy a mi egy bizonyos törvénynek alája van vetve, egyszersmind ki is vonható alóla. „Ha tehát a vakesetnek esze volna és tapasztalásból tanulhatna valamit, bizonyára tudná mikor legyőzetett és többé sohase próbálna hasonlót cselekedni“. Vagyis a kiválasztás elve csak értelmi okozás alapján állhat meg. Van-e továbbá combinatio? Erre nézve Martineau egy óriási adathalmazzal felel a természet világából, melyben világosan áll, hogy ő nem esupa szoba-tudós, hanem a természet törvényeinek is hivatott értelmezője. A szerveknek egymáshoz való viszonya szoros összeköttetésben áll a ezéllal, melyre azoknak alkalmazói, viselői munkálnak. Ugy a földi, vízi, mint a levegőbeli állatoknak azon szervei vannak leghatalmasabban kifejlődve, melyek rendeltetésük ezéjlainak leginkább megfelelnek. Egyetlen lénynek sines pl. éles szeme, melynek eledele meglátásáért nem kell messze fárad-

nia; a félénk állatoknak füle és lába, a ragadozóknak szeme, állkaposa vagy karmai vannak saját életezéljaik szerint alkalmazva s ha ez a törvény áll dolgokra nézve, úgy áll a növényi s másféle élet világában is. S minthogy mindeniknek meg van a maga különös ezélja, melyek egymásra hatva hozhatják elő az életet, a ezélt, a melyre munkálnak, úgy ama ezélnak is egységesnek kell lennie, egyetlen forrástól nyerve eredetét, mely forrás egyéb nem lehet, mint egy öntudatos okozó akarat. De vajon van-e bizonyos kapcsolat ama különféle ezélokban, mely elvezessen minket az okozó értelmi akarat harmadik föltételéhez, a fokozathoz? Minden élet önmagában egy ezél, de egyszersmind eszköz is egy mindenek fölött álló ezélnak, az *összes életnek* betetőzésére. Minden természettudós, sőt laikusok előtt is bizonyos dolog az, hogy légköri változások tisztítják a levegőt, mely alapfeltétele növénynek, állatnak, embernek egyaránt; a világosságnak és sötétségnek, hidegnek és melegnek egymásra való hatása készíti elő természeti életünk szükséges táplálékait, hogy egyik élet a másikért fejlődik és így tovább. Már most világos dolog az, hogy mindezek önmaguk fejlesztésében saját ezéljükre szolgálnak; de ugyszintén nyilvánvaló az is, hogy csupán önmaguknak szolgálván, létezésüknek nem volna értelme s így individuális ezéljaik egy közös ezél eszközeiül szolgálván, a fokozatban elvezetnek minket az emberhez, kiben a vágy, a gondolat, a vonzalom, az érzés összemunkálása előhossa a legfőbb fokozatot, az öntudatos létezést. Tovább nem mehetünk, mint eddig, t. i. „az ember az öntudatos élet rendszerének koronája“. Nagyon természetes, hogy ilyen érvelés után némely böleselők könnyen vádolhatják Martineaut azzal, hogy egy, a világ által korlátolt Istenben hiszen. De ő erre is megfelel határozottan. Azt az Istent, kit én a külső világban létezőnek ismerek, mint okozó hatalmat, csak a külső világ utján ismerhetem ilyennek; s valamint én önmagamban, de *korlátotva*, úgy ő a külső világban, de *absolut hatalommal* kiválaszt, rendez és betetőz minden dolgokat. Elöttem áll tehát Isten a külső világban, mint egyedüli általános ok, minden hatalom véghe-tetlen és örök székhelye, egy mindentudó és tökéletes böleseséggel működő lélek, s valamint ő egy, úgy egynek kell lennie az általa okozott világegyetemnek, egynek ama világegyetem ezéljának.

Mindaz, a mit Martineau eddig felmutatott az előbbi okoskodásokban, Istent csak mint okozó hatalmat tüntetik föl a világegyetemben; hátra van még tehát az, hogy a benső, erkölcsi ter-

mészetiüket is vegyük vizsgálat alá, ha vajon öntudatunk e részben egy a külső világban működő azonos Istent ismerteti-e meg velünk. Olyannak ismerjük az okozó Istent, mint a ki legfelsőbb tökéletesség, szentség? Dr. Martineau egy másik munkájában („Az ethicai elmélet típusai“ 2. köt.) kimutatta, hogy cselekedeteink forrásai erkölcsi érzékünkben vannak, mely szerint teszünk bizonyos dolgot, melyet *saját akaratunkkal* megkülönböztethetünk, hogy jó-e vagy rossz; a cselekvésnek eme motivumai alkotják bennünk az erkölcsi törvényt. De honnan nyerjük e törvényt? A haszonelvűség iskolája szerint cselekedeteinknek csakis egy rugója van, az önzés; s hogy az én önzésem mások *különböző* önzését ne sértse, az ők dicséretére vagy vádjára kell hallgatnom. Dicséretüket szeretem, vádjukat gyűlölöm, s így azt alkalmazom cselekedeteimben, melyik jobban tesz nekem, melyik inkább előmozdítja érdekeimet, s innen van, t. i. a közvéleményből az egész erkölcsi rend. Martineau erre azzal felel, hogy még az állatban is, mely erkölesileg alatta áll az embernek, vannak bizonyos cselekvési rugók, melyek neki absolute semmi örömet nem okoznak, melyeket vonzalmaknak nevezünk. S így van ez az emberrel is. Ha az önérdek lenne egyetlen erkölcsi motivumunk, saját önzésünket sokkal alsóbbrendűnek kellene tartanunk másokénál, midőn őket nekünk tetsző cselekedetekre próbálnók rávenni, mintha magukra hagynók, hogy tegyenek tetszésök szerint. Egészen más helyen kell tehát keresnünk az érzék eredetét, mely minket a jó, a helyes gyakorlásra vezet. Martineau azt állítja, hogy valamint az észrevétel megismerése egy dolognak, mely nem az én, úgy az öntudat is megismerése egy magasabbnak, mely nem az énből fakad. A kötelesség érzéke az az öntudat, mely szerint mi tartozunk valami másnak, mely rajtunk kívül létezik. Ez tehát magában foglalja egy Igazságosságnak létezését, mely fölöttünk áll és a melynek jogát önkénytelenül előismerjük. Hogy emez Igazságosság munkálkodik, bizonyos onnan, hogy jótéteményekkel halmoz el minden érzéki lényt; jogot, igazságot szolgáltat minden erkölcsi lénynek. Hogy pedig az okozó és a tökéletes szent Isten, a világ physikai és erkölcsi rendjének őre egy és ugyanaz, szintén bebizonyítható; először is onnan, hogy mi magunk is subjectumai vagyunk az okozó akaratnak és az erkölcsi törvénynek. Az ember erkölcsi megpróbáltatása abban áll, hogy tudja kormányozni önmagában az állatot, s valamint e kettőnek működése egy ezélra vezet, úgy egynek kell

lennie eredeteiknek is; másodszor az öntudat problémái a külső világ feltételei szerint állíthatnak fel, a kettő pedig már szervezeti-
leg egymás kölcsönös hatására van utalva és e szerint harmadszor: a physikai világ mintegy szolgáltatja bizonyos részben amaz elveket, melyek az erkölesi törvény működésére szükségesek; az isteni okozat önmagát az isteni tökéletesség rendelkezésére boesátja.

Az ellen azonban, hogy Isten jó, könnyen ellenvethetik, hogy szenvedés és bűn nem nagyon egyeznek ama tulajdonságával. De a szenvedés az érzéki világban, már magában az érzéklésben feltételeződik; hogy a látszólag öntudatlan lények, az állatvilág szenvedését oly nagy mértékben létezőnek találjuk, az onnan van, hogy mi azokat az emberi emlékezet, képzelődés és reflexiók után itéljük meg, mely elemek öbennök bizonyára nincsenek annyira kifejlődve, mint bennünk. Az emberi bűnt pedig onnan magyarázhatjuk ki, hogy az ember a teremtő szemében mint *jellem* jelenik meg, melyet a jó és rossz választása közben nyer meg. Minden erkölesi rossz gyengülésnek, minden erkölesi jó erőnek a jele; így a kettőnek együttműködése vezet el minden életet a jó diadalára, mert előttünk *bármely* élet csak jó lehet, valamint jó az, ki minden életet teremtett.

Dr. Martineau ezután vizsgálat alá veszi a deismust, pantheismust és determinismust, mint bizonyos hitrendszereknek alapjait, szemben az általa kifejtett theismussal. A deismus azt állítja, hogy az Isten megteremtette a világot, mozgásba, működésbe hozta azt és azután teljesen önmagára hagyta. De ha van még valaki, a ki ilyen dolgokban hiszen, attól csak azt kérdezhetjük, hol van amaz Isten, amaz okozó értelem *most, a jelenben*? Mi tartja hát fenn ezt az egyedül általa okozott rendszert. A pantheista állítja, hogy az Univerzum: a minden; a minden: Isten. A midőn Istent észreveszszük mindenik munkájában, ugyanakkor az ő munkáin kívül létezőnek nem képzelhetjük. Csakhogy az isteni immanencia nem zárja ki az isteni transcendentitát, mert az ilyen hatalom Isten egyáltalában nem lehet. Még halványabb az az okoskodás, mely a determinismus elvében hiszi a világ problémájának megoldását. Philosophiailag, Isten egyáltalában nem tudja, hogy én mit *fogok tenni* ilyen és ilyen körülmények között; mert erkölesi viszonyom Istenhez nem abban határozódik, hogy mit, vagy mit nem teszek egy meghatározott időszakban, hanem abban, hogy egy adott dolog nyithat-e több irány felé vezető utat tevékenységemnek, mint öntudatos lénynek. Ha igen, akkor működik *bennem* valami,

a mi e tevékenységet függetlenül irányítja; már pedig bizonyos az, hogy én tudom, ha Istennel szemben jó avagy rossz vagyok, s ezt tudva, meg is választhatom az irányt, melyet követni akarok. Az embernek nincs semmi értéke, ha nincs meg szabad eszelekvési akarata, melyet az Isten által nyújtott öntudat korlátoz; nem lehetne akkor erkölcsi viszony, erkölcsi viszony nélkül rend, rend nélkül egy közös ezél, a tökéletesedés, ezeknek létezését pedig senki a világon meg nem tagadhatja. Szabad eszelekvési akaratumk tere e földi élet, s ehhez akaratumk viszonya a kötelesség-érzetben, melylyel Istennek tartozunk, alkotja meg bennünk ama meggyőződést, hogy mivel e földön semmisen áll előttünk a kívánt tökéletességben, lelkünk összes ebbeli vágyainak teljesülnie kell valahol, hol Isten, mint ítélő bíró áll velünk szemben. Martineau okoskodása egy jövő életről, igaz, hogy nem elégítheti ki a skeptikust de viszont nyújt-e ő valami bizonyosat a halálról? Meg kell elégednünk tehát a hittel, mely egy eshetőleges jövőre irányozza vallásos érzéseinket, azt tanítván, hogy valaminth Isten nem tünemény, úgy Istennel rokon egyéni lelkünk sem az, s ha az előbbi tökéletes, úgy ennek is kell lennie tökéletességi vágyainak, melyeket itt, a korlátozott életben beteljesíteni nem tud. És ezzel véget ér dr. Martineau okoskodása a vallásról és annak főtárgyáról, Istenről.

Különösen Mill (a haszonelvűség) és Spencer Herbert (a természeti evolutio iskolájából) voltak azok, a kiket Martineau fejtegetései meg nem győztek; az utóbbit a külső világból, az előbbit az emberi öntudatból merített argumentumok. De esudálkozhatunk-e ezen, ha Spencer be nem látta, hogy amaz ok, melylyel az exact tudományok bajlódnak, csak másodrendű ok lehet, valódi okozó erő csak öntudatos lény lehetvén; és Mill, hogy a közvélemény útján nyert és erősített törvények nem bírhatnak semmni tekintélylyel, nem levén a közvélemény stabilis hatalom? De Martineau nemesak önekik, hanem minden gondolkozó embernek kimutatta elveiben, hogy az embert nemesak képzelme, érzése, szive vezetheti Istenhez, hanem értelmi ereje is, Istenhez, kinek gondviselése állott és áll minden körülmények között, mindig.

LŐFI ÖDÖN.

Szentábrahámi theológiája.

I.

Azok a különböző vallási alakok, melyeket az emberiség vallásos szelleme a fétisizmustól fel a tiszta kereszténységig az idők folytán létrehozott, azt mutatják, hogy ez a szellem a föld kerék-ségén sehol egy pillanatig sem szünetelt; hanem a fejlődés örök törvényének megfelelően újabb meg újabb formákat teremtett, melyek a folyton tökéletesedő lélek vallásos szükségleteit kielégítsék. Magában a kereszténységben keletkezett kisebb vallási alakzatok (hitfelekezettek) szintén azt tanusítják, hogy a vallásnak valamely korban meg-megállapított formája nem tarthatja örökre fogva az emberi lelket, a mely szabadságra van teremtve s a mely a vallás külsejét önmagához idomitja. A nélkül tehát, hogy a vallás igazi lényegében — mely a különböző formákban is mindig ugyanaz marad — valamit változnék, külső nyilatkozataiban az idő és a hely körülményei szerint folyton módosul; mert a külső alakok sok tekintetben, ha befolyásolják is a lelket, de hivatásától örökre el nem téríthetik. A kereszténység történelmének mindig azok lesznek a legsötétebb lapjai, a melyeken a formáknak a lélekre való nehezülése van írva s mindenütt azok jelzik a haladás irányát, a melyeken a lélek szabaddulási törekvései láthatók. Az orthodoxia és a szabad irányu kereszténység között pedig éppen az a legfőbb különbség, hogy míg amaz, a történelem világos bizonyysága ellenére magának esalhatatlanságot tulajdonít s így magával szemben meg akarja fosztani az embert a gondolkozás természetes jogaitól, addig ez visszahelyezi az embert a maga jogaiba s vallási tekintetben is szabad teret enged egyéni függetlenségének. Hogy aztán a kettő közül melyikben van több erő s melyik számíthat a végső nagy győzelemre?! A történelem sok esetet mutat fel arra nézve, hogy maga az orthodoxia esalhatatlanul bevehetetlennek hitt és hirdetett váraiból kénytelen volt menekülni, míg a szabad irányú kereszténység a